

Маслій Олена Василівна –
прокурор Куп'янської міжрайонної
прокуратури, юрист 1-го класу

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ ТЕРМІНА “СТОРОНИ” В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Здійснено порівняльний аналіз положень кримінально-процесуального законодавства щодо інституту сторін, яке діяло до 2012 р., з чинними нормами Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: кримінально-процесуальне законодавство; інститут сторін; сторона обвинувачення; сторона захисту; потерпілий у кримінальному процесі.

Осуществлен сравнительный анализ положений уголовно-процессуального законодательства относительно института сторон, действовавшего до 2012 г., с действующими нормами Уголовного процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное законодательство; институт сторон; сторона обвинения; сторона защиты; потерпевший в уголовном процессе.

Realized comparative analysis of tenets criminal-legal proceedings legislation concerning institution of sides in current legislation with the legislation which was in force until 2012.

Keywords: criminal-legal proceeding; current legislation; institution of sides; prosecution side; side of the defense; victim in criminal proceeding.

Відповідно до Конституції України, основними засадами судочинства, зокрема, є “рівність усіх учасників процесу перед законом і судом” та “змагальність сторін” (ст. 129). Водночас тривалий час у чинному кримінально-процесуальному законодавстві термін “сторони процесу” не було визначено. У зв’язку з цим, і в юридичній літературі існувала певна неоднозначність у вживанні понять, що визначали коло осіб, задіяних у кримінальному процесі.

Необхідність забезпечення реальної дії наведених конституційних принципів спонукала законодавця до суттєвого реформування відповідного розділу кримінально-процесуального законодавства. З виділенням в окрему підсистему учасників кримінального процесу [1, с. 80], відповідно до прийнятого у 2012 р. Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, виникла потреба внести суттєві корективи у сталу систему суб’єктів кримінального судочинства, до якої

прийнято було відносити державні органи та посадових осіб, які здійснюють провадження у кримінальній справі, а також юридичних, посадових чи фізичних осіб, залучених у сферу кримінального судочинства.

Поділ учасників кримінального судочинства на дві основні групи, відповідно до правового статусу, існував з прадавніх часів. Чіткого структурування інституту сторони в судовому процесі в Російській Імперії набув за часів реформ, розпочатих у 1860-х роках. Видатний російський юрист XIX ст. В. Д. Спасович звертав увагу на важливе значення в інквізиційному судовому процесі доказів, наданих його сторонами [2, с. 13–20]. Статут кримінального судочинства Російської Імперії 1892 р. передбачав, що "...прокурор або приватний обвинувач, з одного боку, і підсудний та його захисник – з іншого, користуються в судовому процесі однаковими правами" (ст. 630). Відповідні норми цього акта оперують терміном "сторони". Норми Статуту, що регламентують провадження кримінальних справ мировими судьями, також побудовані з використанням узагальнювального терміна "сторони" (ст. 119 та ін.) [3, с. 911–1259].

У перші роки радянської влади розробники кримінально-процесуального законодавства широко використовували досвід Російської Імперії. Унаслідок цього, КПК УРСР, затверджений постановою ЦВК УРСР від 20 липня 1927 р., визначав сторонами кримінального процесу прокурора чи слідчого, який підтримує обвинувачення у процесі; цивільного позивача і його представника; обвинуваченого та його законних представників і захисників, потерпілого у випадках, коли йому надається право підтримувати обвинувачення (п. 5 ст. 24). У главі 21 цього Кодексу "Про судові засідання" термін "сторони" застосовується неодноразово.

Водночас у КПК Української РСР, затвердженого Законом від 28 грудня 1960 р. навіть у ст. 318 "Порядок судових дебатів" не вжито цей термін. Лише науково-практичний коментар до ст. 16-1 КПК Української РСР 1960 р. містить вислів про сторону обвинувачення та сторону захисту кримінального процесу: "У судовому засіданні приймають участь сторона обвинувачення по кримінальній справі (прокурор, потерпілий, цивільний позивач та їх представники) та сторона захисту (обвинувачений, його захисник чи законний представник, цивільний відповідач та його представник)" [4].

Відповідно до законодавчого визначення діє і юридична наука. Так, у підручниках до 1960 р. докладно висвітлюють процесуальні права і обов'язки сторони в процесі [5]. Однак наукові видання, надруковані після набрання чинності КПК УРСР 1960 р., містять поодинокі зауваження щодо такого узагальнювального інституту, як сторони процесу [6]. Але і в другій половині XX ст. неможливо було уникнути використання цього терміна вченими, які формували теорію доказів [7]. Українські дослідники процесу доказування в кримінальному процесі також широко оперували терміном "сторони" [8].

Загальновизнано, що належне формування понятійного апарату є ключовим завданням юридичної науки в кожній галузі права. Теорія кримінального процесу, сформована за радянських часів, як уже зазначалось, суб'єктами кримінального процесу визнавала: державні

органи, посадових, юридичних осіб і громадян, які наділені певними процесуальними правами і несуть процесуальні обов'язки, вступають між собою в процесуальні правовідносини в процесі реалізації своїх прав та виконання обов'язків. Роль, призначення та цілі участі їх у справі різні, що уможливило суб'єктів процесу розподілити на групи, залежно від інтересу, що його має суб'єкт у кримінальній справі.

За цією підставою всіх суб'єктів поділяли на декілька груп:

1) державні органи та посадові особи, які здійснюють провадження у справі (або основні суб'єкти). До них належали: суд, суддя, прокурор, начальник слідчого відділу, орган дізнання й особа, яка провадить дізнання, начальник органу дізнання. Тільки вони застосовували норми права, заходи процесуального примусу стосовно тих чи інших осіб, виносили рішення про порушення провадження у справі, його напрямку й вирішення справи по суті. Кожен з них діяв у межах своїх повноважень, вирішував у процесі свої спеціальні завдання і використовував для цього особливі процесуальні засоби;

2) учасники процесу, які мають особистий інтерес у кримінальному процесі. Це підозрюваний, обвинувачений (підсудний, засуджений, виправданий), потерпілий, цивільний позивач і цивільний відповідач. Учасників процесу поєднують такі ознаки: а) вони відстоюють у справі особистий інтерес; б) наділені широкими процесуальними правами (з покладанням відповідних обов'язків), що дає змогу активно брати участь у процесі і впливати на рух і результат справи; в) залучаються до участі у справі особливим актом державного органу (посадової особи); г) відсутність права від свого імені приймати рішення в кримінальній справі;

3) учасники процесу, які захищають або представляють права і законні інтереси інших осіб. До цієї групи належали: захисник, представник потерпілого, цивільного позивача та відповідача;

4) представники громадських організацій і трудових колективів: представники громадськості, спеціально уповноважені для участі в судовому розгляді справи; представники служби у справах дітей та міліції у справах неповнолітніх; представники органів, що видають виконанням покарання;

5) інші особи, які сприяють здійсненню правосуддя: свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, понятий, секретар судового засідання та інші особи. Їх діяльність має епізодичний характер, вони сприяють органам, які ведуть процес, у здійсненні завдань судочинства [9, с. 38].

Суть наведеної класифікації полягає в тому, що поняття "суб'єкти" кримінального процесу є значно ширшим і включає в себе як самостійний інститут "учасників" процесу. Вона була загальноновживаною і, крім пропозицій щодо збільшення кола суб'єктів [10, с. 80] або їх зменшення за рахунок об'єднання в одну групу, не викликала заперечень. У зв'язку з цим, певним дисонансом є пропозиції щодо отождоження цих інститутів [11, с. 45].

Обговорення чисельних проектів реформування кримінального процесуального законодавства в Україні тривало понад десять років. Авторитетні вчені, у минулому досвідчені працівники прокуратури, застерігали розробників нового КПК від руйнування цієї сталої

системи співвідношення суб'єктів і учасників кримінального процесу [12]. Однак їх застереження під час ухвалення КПК України у 2012 р. не були враховані.

Наскільки продуктивними для підвищення ефективності змагальності сторін у кримінальному процесі виявляться новели щодо інституту сторін покаже правозастосовна практика.

За КПК України 2012 р. у кримінальному процесі суб'єкти кримінально-процесуальних відносин, які об'єднані спільними правовими позиціями, завданнями в процесі, виступають стороною, що протистає іншій стороні. Згідно зі ст. 36–59 нового КПК України, стороною обвинувачення є прокурор, орган (керівник, слідчий) досудового розслідування, оперативні підрозділи; стороною захисту є підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений, законний представник підозрюваного, обвинуваченого, захисник. Однією із загальних засад кримінального судочинства є змагальність сторін, що закріплено в ст. 7 КПК України. Саме наявність сторін у кримінальному процесі означає реалізацію правосуддя на засадах змагальності. Відправним моментом у цьому має бути саме протилежність завдань і правових позицій сторін. Лише активна позиція сторін, спрямована на доведення своїх правових позицій перед судом, зможе реально розкрити поняття змагальності, забезпечити її дієвість.

Наведене законодавче унормування дає підстави для загального висновку, що новим кримінальним процесуальним законодавством фактично зруйновано розмежування "суб'єктів" і "учасників" кримінального процесу, яке існувало за КПК Української РСР 1960 р.

Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та надання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також реалізацію інших процесуальних прав (ч. 2 ст. 22 КПК України). Як слушно зазначила С. Даровських, "...процесуальне рівноправ'я – це закріплене в нормах права таке положення, за якого сторони мають рівні можливості, рівні процесуальні засоби реалізації своїх цілей та завдань і оспорювання тверджень протилежної сторони" [13, с. 27].

Під час законодавчого унормування інституту сторін кримінального процесу в Україні певною мірою було враховано досвід Росії. Кримінально-процесуальним кодексом Російської Федерації, прийнятим 18 грудня 2001 р. запроваджено поділ учасників кримінального судочинства на чотири групи: суд (глава 5), учасників зі сторони обвинувачення (глава 6), учасників зі сторони захисту (глава 7), інших учасників кримінального судочинства (глава 8). При цьому слід погодитися з думкою, що законодавцями Росії не повною мірою враховано наукову доктрину поділу сторін у судовому процесі на сторону обвинувачення та сторону захисту [14, с. 39].

Результати порівняльного аналізу відповідних положень КПК Української РСР 1960 р. і КПК України 2012 р., насамперед, переконують у тому, що у 2012 р. законодавець детальніше регламентував права кожного суб'єкта кримінального судочинства. Главу 3 Кодексу "Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження" поділено на

параграфи, у яких детально унормовано статус суду як органу правосуддя (§ 1), сторони обвинувачення (§ 2), сторони захисту (§ 3), потерпілого і його представника (§ 4), інших учасників (§ 5).

Проте, у зв'язку з виділенням прав і обов'язків потерпілого в окремий параграф, виникає запитання: до якої ж сторони процесу належить потерпілий? Відповідно до визначення термінів Кодексу, наведених у п. 19 ст. 3, у випадках, установлених цим Кодексом, потерпілий і його представник віднесені до сторони кримінального провадження з боку обвинувачення. А конструкція глави 3 Кодексу дає підстави вважати, що потерпілий не належить до жодної зі сторін кримінального процесу.

Потерпілий за Кодексом 1960 р. мав право виступати як обвинувач поряд із прокурором, так і без нього. У цьому випадку становище потерпілого як обвинувача було подібне до становища прокурора. Головна відмінність полягала в тому, що потерпілий захищав лише свої права. Потерпілий, як і прокурор та інші учасники судового розгляду, брав участь у судових дебатах. Ненадання слова в судових дебатах, як і іншим учасникам судового процесу, вважалось обставиною, що суттєво впливала на повноту судового розгляду справи.

Новим КПК України скасовано авторитарність і бюрократизм процедур визнання потерпілим і його участі в кримінальній справі. Зроблено це за рахунок надання процесуального статусу потерпілого автоматично з поданням заяви про злочин. Якщо ж особа не подала такої заяви, то слідчий, державний обвинувач, суд мають право визнати особу потерпілим лише за її письмовою згодою. У разі відмови потерпілого від участі в кримінальній справі, його не можна примусити до цього.

Фактично в новому КПК України відсутнє положення, що містилось у ч. 8 ст. 49 КПК Української РСР 1960 р., відповідно до якого потерпілий мав право, у встановлених випадках, підтримувати обвинувачення в суді. Натомість у новому законодавстві закріплено не виправдано радикальну норму, відповідно до якої на всіх стадіях процесу потерпілий має право примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти угоду про примирення, що в передбачених Кодексом випадках є підставою для закриття кримінального провадження (п. 4 ст. 56).

Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. з метою додаткових гарантій прав осіб, яких підозрюють у вчиненні злочинів, передбачено складання прокурором або слідчим (за погодженням із прокурором) письмового повідомлення про підозру, яке повинне містити, зокрема, і зміст підозри (ст. 277). При цьому критерії визначення особи підозрюваною фактично не змінені – затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення або обрання до особи одного із запобіжних заходів. Вони лише посилені умовою "наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення" (ч. 1 ст. 276).

Нове законодавство також суттєво розширює права підозрюваного щодо використання послуг захисника, а також закріплює право не говорити нічого з приводу підозри проти себе і в будь-який

момент відмовитися відповідати на запитання, самому збирати докази, брати участь у проведенні процесуальних дій, застосовувати технічні засоби й отримувати копії процесуальних документів. Окремо слід звернути увагу на право підозрюваного користуватися рідною мовою та отримувати копії документів рідною мовою або мовою, якою він володіє.

Цими змінами створено передумови для дотримання прав громадян на перших стадіях кримінального процесу і певною мірою реалізовані численні пропозиції щодо необхідності чіткішого визначення статусу підозрюваного шляхом винесення процесуальної постанови про визнання особи в цьому статусі.

Кардинальні зміни відбулися в процедурі визнання особи обвинуваченою. Якщо за попереднім законодавством це було на більш ранній стадії процесу і шляхом прийняття спеціальної постанови, то відповідно до ч. 2 ст. 42 КПК України 2012 р. обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 Кодексу. При цьому привертає до себе увагу фактична тотожність прав і обов'язків підозрюваного й обвинуваченого та впровадження англосаксонської системи завершення розслідування в кримінальній справі.

Положення ст. 45 нового КПК України, відповідно до якого захисником не може бути адвокат, який не внесений до Єдиного реєстру адвокатів та адвокатських утворень або виключений з нього, жодним чином не повинно призвести до обмеження права на захист, оскільки всі адвокати мають бути внесені до такого реєстру. Ця норма, згідно з п. 1 Прикінцевих положень КПК України, буде введена в дію лише через рік після створення Єдиного реєстру адвокатів та адвокатських утворень.

Права захисника за новим Кодексом не передбачені окремою статтею, а подані опосередковано – через права підозрюваного (обвинуваченого). Такий підхід запропонували експерти Ради Європи, які вважають, що в адвоката окремих прав, по суті, немає, а всі вони кореспондуються з правами обвинуваченого й підозрюваного. Отже, новий КПК України запроваджує тільки одне додаткове право для адвокатів – збирати й подавати докази.

Важливий крок зроблено законодавцем у розв'язанні багаторічної проблеми щодо допуску в процес як захисників осіб, які мають юридичну освіту. Свого часу Конституційний Суд України визнав правомірним право обвинуваченого (підсудного) вибрати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги (резолютивна частина рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 у справі про право вільного вибору захисника). Однак це рішення лише додало проблем у правозастосовній практиці. Тому положення ч. 1 ст. 45 КПК України 2012 р., у якому однозначно закріплено, що захисником є адвокат, має остаточно розв'язати цю проблему.

Таким чином, унаслідок системного аналізу положень КПК України 2012 р. виявлено такі суперечності:

1) пунктом 19 ст. 3 потерпілого віднесено до сторони обвинувачення, а у § 2 глави 3 (сторона обвинувачення) потерпілий не згадується. Натомість права потерпілого та його представника визначено у § 4, що не дає підстав (чи ставить під сумнів) для віднесення потерпілого до сторони обвинувачення;

2) у § 2 крім, зокрема, слідчого й керівника органу досудового розслідування, перелічені також “органи досудового розслідування” (ст. 38) та “оперативні підрозділи” (ст. 41), які відсутні в переліку сторони з боку обвинувачення, наведеному в п. 19 ст. 3. Виникає запитання: чи належать ці органи до сторони обвинувачення?

Підсумовуючи викладене, можна зробити певні висновки та надати пропозиції, а саме:

новим кримінальним процесуальним законодавством “узаконено” вживання терміна “сторони процесу”;

закріплення на законодавчому рівні інституту сторін у кримінальному провадженні утворює передумови для ефективної реалізації конституційних засад судочинства, рівності всіх учасників судового процесу й змагальності сторін;

чітке визначення переліку суб’єктів процесу, віднесених до сторони обвинувачення, сторони захисту та інших дало змогу розробити модель провадження, здатну забезпечити дотримання прав і свобод осіб, залучених до сфери кримінального судочинства;

однак віднесення до сторони обвинувачення не тільки прокурора, а й органу досудового розслідування, фактично позбавляє слідство пошуку істини й установлення обставин і доказів для виправдання особи;

з метою усунення суперечностей доцільно внести відповідні зміни до КПК України 2012 р. і в структуру, і в перелік сторін обвинувачення, які наведено в главі 3, зокрема, щодо потерпілого (§ 4), органу досудового розслідування (ст. 38), оперативних підрозділів (ст. 41) – узгодити з п. 19 ст. 3 КПК України “Визначення основних термінів Кодексу”, у якому ці правоохоронні органи не включено до переліку сторін, а потерпілий, навпаки, перелічується серед учасників сторони з боку обвинувачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процес : [підруч.] / за ред. Ю. М. Groшевого та О. В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.

2. Спасович В. Д. О теории судебного-уголовных доказательств в связи с судоустройством и судопроизводством / Спасович В. Д. – М. : ЛексЭст, 2001. – 112 с.

3. Устав уголовного судопроизводства / укл. Шрамченко М. П., Ширков В. П. – [5-е изд., испр. и доп.]. – СПб., 1911. – 1264 с.

4. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 груд. 1960 р. / зі змін. і допов. станом на 10 лист. 2011 р. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. – 212 с.

5. Уголовный процесс: кн. 3 / отв. ред. Д. С. Карев. – М., 1949. – 228 с.
6. Советский уголовный процесс: [учеб.] / под общ. ред. М. М. Бажанова, Ю. М. Грошевого. – [2-е изд.]. – К.: Вища шк., 1983. – 438 с.
7. Белкін А. П. Теорія доказування / Белкін А. П. – М., 1999. – 429 с.
8. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі: [наук.-практ. посіб.] / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – [2-ге вид.]. – К.: Вид. С. Я. Фурса, 2010. – 272 с.
9. Кримінальний процес: [посіб. для підготовки до держ. іспитів студ.] / Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, М. О. Карпенко та ін. – Х.: Право, 2012. – 240 с.
10. Кримінальний процес: [підруч.] / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. – Х.: Право, 2010. – 608 с.
11. Новели Кримінального процесуального кодексу України 2012 року: зб. ст. – К.: Істина, 2012. – 128 с.
12. Бабкова В. С. Замість удосконалення знищення в проектах КПК України процесуального інституту “суб’єктів кримінального судочинства” / В. С. Бабкова, Г. К. Кожевніков // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій діяльності: тези доп. повідомлень наук.-практ. конф. – К.: Атіка, 2009. – С. 45–49.
13. Даровских С. М. Принцип состязательности в уголовном процессе России и механизм его реализации: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. М. Даровских. – Челябинск, 2001.
14. Вандышев В. В. Уголовный процесс в схемах / Вандышев В. В. – СПб.: Питер, 2001. – 496 с.